

Αναγνωστοπούλου Αικατερίνη

(Δρ. Αρχαιολογίας)

Ζεύγος αγαλμάτων από το Παντικάπαιον. Ένα παλιό εύρημα ξανασυστήνεται

A pair of statues from Pantikapaion. An old finding is reintroducing

Abstract

The article deals with two marble statues a female and a male, in the Ermitage Museum. They were found in Kerch (ancient Pantikapaion). The statues, whose height is above natural, are a copy of two familiar types in the ancient world, the so called Large Herculaneum woman type and the normal type (palliatius). These types are particular popular during the Imperial Period, not only at the western but also at the eastern part of the Roman Empire too. Based on the stylistic features, the quality of the carving, and the restricted use of drill, the statues must be dated to the first half of the 2nd century A.D. The statues most likely portrayed a lady and a man of the local elite of the city. They were funerary statues as they were meant to decorate a large tomb.

Key words: funerary sculpture, colonies, Black Sea, Large Herculaneum woman, normal type (palliatius)

Στα μέσα του 19^{ου} αι., και συγκεκριμένα γύρω στα 1850, ήρθαν στο φως δύο αγάλματα που δόθηκαν στο Μουσείο του Ερμιτάζ από το Μουσείο του Κέρτς¹. Ένα γυναικείο και ένα ανδρικό. Τα αγάλματα εντοπίστηκαν στο αρχαίο Παντικάπαιον, την αποικία των Μιλησίων στη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, που ιδρύθηκε τον 6^ο αι. π.Χ. στα πλαίσια του Β' ελληνικού αποικισμού. Θεωρείται η αρχαιότερη πόλη της Ουκρανίας και έχει χτιστεί στη χερσόνησο της ανατολικής Κριμαίας στα πλαίσια του αποικισμού των Ελλήνων στον Εύξεινο Πόντο². Μία πρώτη περιγραφή, αρκετά σύντομη αλλά χαρακτηριστική της πόλης συναντούμε στον Στράβωνα³.

Εικ. 1: Χάρτης περιοχής

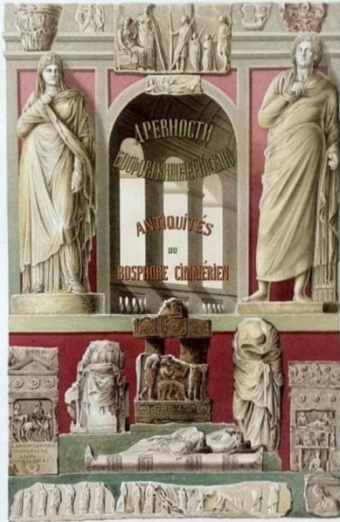
Το Παντικάπαιον ήταν η πρωτεύουσα του Βασιλείου του Βοσπόρου (εικ. 1). Η πόλη φαίνεται ότι είχε υψηλό βιοτικό και πνευματικό επίπεδο με βάση ευρήματα που ήρθαν στο φως με την αρχαιολογική έρευνα⁴.

¹ Trofimova, 2007: αρ. ευρ. μουσείου Ερμιτάζ Ρ.1850.25 και Ρ.1850.26 αντίστοιχα.

² Γενικότερα για τις αποικίες στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, βλ. D. V Grammenos, E. K. Petropoulos (Eds) (2003), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. II. Thessaloniki: Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund. D. V Grammenos, & E. K. Petropoulos (Eds) (2007), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, vol. II, BAR, Oxford: Archaeopress.

³ Στράβων, Γεωγραφικά. 7.4.4.

⁴ Tolstikov Petrovitch, V. (2003). Pantikapeum. Στο D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (Eds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. II, 707-758. Thessaloniki: Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.

Εικ. 2: Το εξώφυλλο του βιβλίου *Antiquities of the Cimmerian Bosphorus preserved in the Imperial Hermitage Museum*

υιοθέτηση ντόπιων πολιτιστικών χαρακτηριστικών⁵. Τα δύο αγάλματα της μελέτης μας μαζί και με άλλα γλυπτά από την περιοχή χρησιμοποιήθηκαν στην εικονογράφηση του εξωφύλλου του βιβλίου του L. Stefani, *Antiquities of the Cimmerian Bosphorus preserved in the Imperial Hermitage Museum*, το οποίο εκδίδεται στα 1854, δύο χρόνια αφότου πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του Μουσείου του Ερμιτάζ (εικ. 2).

1. Γυναικείο άγαλμα στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας⁶

Τόπος φύλαξης: Μουσείο Ερμιτάζ

Προέλευση: Παντικάπαιον

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: Ύψ. 1,94 μ.

Εικ.3: Άγαλμα Μεγάλης Ηρακλειώτισσας. (<https://pano.hermitagemuseum.org/3d/html/pwoaen/main/#node69>)

Γυναικείο ακέραιο άγαλμα στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας (εικ. 3) σε μέγεθος λίγο μεγαλύτερο από το φυσικό⁷. Η κεφαλή παρουσιάζει μία μικρή κλίση προς τα αριστερά και προς τα κάτω. Η μορφή σε μετωπική στάση, πατά πάνω σε συμφυή ελλειψοειδή πλίνθο και έχει στάσιμο το δεξί της πόδι και άνετο το αριστερό, το οποίο και λυγίζει στο γόνατο προβάλλοντας στο πλάι και ελαφρώς προς τα πίσω. Αποδίδεται σε μετωπική στάση με μια ελαφριά κίνηση που δημιουργείται από την προβολή του άνετου σκέλους και από την ανεπαίσθητη διαφοροποίηση του ύψους των ώμων. Κάτω από τον όγκο των πτυχώσεων δε διακρίνεται το δεξί σκέλος. Από τα πόδια είναι ορατό μόνο το γυμνό πρόσθιο μέρος των

⁵ Trofimova, 2007: 46-47.

⁶ Vorster, 2007: 129-131· Trofimova, 2007: 179-180.

⁷ Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αντίστοιχο άγαλμα που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Βλ. Καλτσάς και Δεσπίνης, 2007: 176-177, αρ. 55 (Γιαννοπούλου, Μ.).

άκρων των ποδιών. Η μορφή φορά σανδάλια με χοντρά καττύματα, ενώ παρατηρείται πλαστική απόδοση των ιμάντων.

Φέρει ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο που τυλίγει όλο το σώμα μέχρι κάτω από τα γόνατα. Ο χιτώνας είναι ορατός στο στέρνο, όπου σχηματίζονται ελαφρώς καμπύλες πτυχώσεις, καθώς και στο κάτω τμήμα των σκελών με τη δημιουργία πλούσιων κάθετων πτυχώσεων. Το ιμάτιο καλύπτει και την κεφαλή της μορφής (*capite velato*). Το δεξί χέρι κάμπτεται στον αγκώνα και προβάλλει μέσα από το ιμάτιο στο ύψος του στήθους συγκρατώντας μία δέσμη πτυχώσεων του ιματίου και δημιουργώντας με την κίνηση αυτή μια πλατιά αναδίπλωση τριγωνικού σχήματος⁸, ενώ το αριστερό χέρι εκτείνεται κατά μήκος του κορμού, ελαφρώς καμπτόμενο στον αγκώνα.

Η απόδοση των πτυχών του ιματίου είναι περισσότερο επίπεδη και χωρίς βάθος δίνοντας μία αίσθηση μαλακού χυτού υφάσματος, δημιουργώντας στο ύψος της κοιλιακής χώρας μία ομάδα ημικυκλικών πτυχώσεων. Αντίθετα οι πτυχώσεις του χιτώνα στο κάτω τμήμα της μορφής είναι βαθύτερες και με όγκο και έχουν γίνει με τρυπάνι. Στο ύψος της αριστερής κνήμης παρατηρούμε ότι οι πτυχές είναι περισσότερο πρόστυπες και λεπτές, με αποτέλεσμα να διαγράφεται ο όγκος της. Η παρυφή του ιματίου στην πρόσθια πλευρά ανεβαίνει λοξά.

Το άγαλμα φέρει εικονιστική κεφαλή, όπως και τα περισσότερα αντίγραφα του συγκεκριμένου αγαλματικού τύπου με απουσία στοιχείων που παραπέμπουν σε ατομικά χαρακτηριστικά. Η εικονιζόμενη, είναι γυναίκα ώριμης ηλικίας, έχει ωοειδές εύσαρκο πρόσωπο, με στρογγυλό τονισμένο πηγούνι. Οι παρειές είναι μαλακές και το μέτωπο είναι λείο. Ο λαιμός είναι ψηλός και με επιφανειακές εγχαράξεις αποδίδονται οι δύο «δακτύλιοι της Αφροδίτης»⁹. Τα μάτια της είναι αμυγδαλόσχημα με ελαφρώς κυρτούς βολβούς και πλατιά πλαστικά αποδιδόμενα βλέφαρα¹⁰. Το επάνω βλέφαρο προεξέχει και καλύπτει τη γωνία του κάτω βλεφάρου, ενώ παράλληλα σκιάζεται από την πτυχή που δημιουργείται μεταξύ αυτού και του φρυδιού. Τα τόξα των φρυδιών αποδίδονται σχεδόν οριζόντια και αποδίδονται με πλαστική έξαρση. Το στόμα είναι μικρό και σαρκώδες, σφικτό και η μύτη λεπτή. Ανάμεσα στο στόμα και στη μύτη μια αβαθής κοιλότητα αποδίδει το φίλτρο (υπορινική αύλακα). Έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι στη διάνοιξη των ρουθουνιών της μύτης, στους εσωτερικούς δακρυικούς πόρους αλλά και των άκρων του στόματος. Η κόρη και η ίριδα θα αποδίδονταν γραπτά, καθώς δεν υπάρχει ένδειξη χάραξής τους.

Τα μαλλιά χωρίζονται στο μέσο του κεφαλιού και με παράλληλους κυματοειδείς πλοκάμους πλαισιώνουν το πρόσωπο αφήνοντας πιθανά ορατό το κάτω τμήμα των αυτιών και θα κατέληγαν σ' έναν χαμηλό κρωβύλο. Οι πλόκαμοι αποδίδονται πλαστικά με τη χρήση εγχαράξεων ή αυλάκων και όχι με τρυπάνι¹¹. Το ιμάτιο στο ύψος του κεφαλιού είναι ασυνήθιστα χαμηλά τοποθετημένο σε σχέση με άλλες κεφαλές και στο μέσο του παρατηρείται μια σχηματοποιημένη αναδίπλωση. Μια έκφραση θλίψης είναι διάχυτη στο πρόσωπο.

⁸ Πρόκειται για μια συχνά επαναλαμβανόμενη αναδίπλωση.

⁹ Ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου ως εύσαρκα παρατηρείται συχνότερα στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Θα αναφέρουμε τον παχύ λαιμό αλλά και την απόδοση με επιφανειακή εγχάραξη των «δακτυλίων της Αφροδίτης». Τα στοιχεία αυτά δηλώνουν την επέμβαση των ντόπιων καλλιτεχνών όσον αφορά στην απόδοση του μητροπολιτικού μοτίβου στις επαρχίες.

¹⁰ Το άνω βλέφαρο είναι πλατύτερο.

¹¹ Ο τύπος αυτός της κόμμωσης ανάγει τα πρότυπά του σε κομμώσεις του 5^{ου}-4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Δεσπίνης, Στεφανίδου-Τιβεριού και Βουτυράς 2010: 355, σημ. 2, 3, αρ. 656. (Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ.).

Η περιορισμένη χρήση του τρυπανιού, η κόμμωση, η μαλακή απόδοση των χαρακτηριστικών της καθώς και η πλίνθος οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.¹²

1. Ανδρικό άγαλμα στον τύπο του κανονικού ιματιοφόρου¹³

Τόπος φύλαξης: Μουσείο Ερμιτάζ

Προέλευση: Παντικάπαιον

Υλικό: Μάρμαρο

Διαστάσεις: Ύψ. 2,04 μ.

Εικ. 4: Άγαλμα ιματιοφόρου.
(<https://pano.hermitagemuseum.org/3d/html/pwoaen/main/#node69>)

αριστερό σκέλος υπάρχει δέσμη κάθετων κυλίνδρων που είναι δεμένες με ιμάντα στη μέση και λειτουργεί ως στήριγμα¹⁷.

Ο χιτώνας είναι ορατός μόνο στο ύψος του λαιμού στο άνοιγμα του ιματίου, όπου και παρατηρούνται μικρές αβαθείς πτυχώσεις. Το μιάτιο χαρακτηρίζεται από αραιές σχετικά πτυχές που αποδίδονται με πλαστικό τρόπο. Οι τοξοειδείς ανοικτές πτυχές που σχηματίζονται στο ύψος της κοιλιακής χώρας και των σκελών αποδίδουν μία αίσθηση μαλακού υφάσματος που τυλίγει φυσικά το σώμα και αυτό οφείλεται στην

Το άγαλμα με ύψος μεγαλύτερο του φυσικού σώζεται ακέραιο και αποδίδει τον γνωστό τύπο του κανονικού ιματιοφόρου (εικ. 4). Φορά χιτώνα και ιμάτιο που τυλίγεται γύρω από το σώμα και τα χέρια, αναδιπλώνεται πάνω από τον αριστερό ώμο και πέφτει πίσω περιβάλλοντας τον αριστερό πήχη¹⁴. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι κάτω από το χιτώνα φορά αναξυρίδες και μαλακές μπότες¹⁵. Ο κορμός παρουσιάζει μια ελαφριά στροφή προς τα αριστερά του, κίνηση που ακολουθεί και το κεφάλι του αγάλματος.

Η μορφή στηρίζεται στο αριστερό σκέλος, που είναι το στάσιμο, ενώ το δεξί άνετο σκέλος προβάλλει λυγισμένο και προς το πλάι με το γόνατο να διαγράφεται έντονα κάτω από το ένδυμα. Το δεξί χέρι κάμπτεται στο αγκώνα και ακουμπά στο στήθος προβάλλοντας μέσα από τον κόλπο του ιματίου συγκρατώντας με αυτό τον τρόπο την παρυφή του. Το αριστερό χέρι εκτείνεται δίπλα στον κορμό ελαφρώς λυγισμένο προς τα εμπρός καλυμμένο από τις πλούσιες πτυχές του ιματίου. Ο τρόπος που η παλάμη κλείνει υποδηλώνει πιθανά ότι κρατούσε κύλινδρο, ο οποίος θα ήταν ένθετος¹⁶. Δίπλα στο

¹² Για προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. Trofimova, 2007: 180.

¹³ Vorster, 2007: 129-131· Trofimova 2007: 181.

¹⁴ Lewerentz, 1995: 241, αρ. κατ. 1.1, εικ. 1· Γούναρη 2012: 329-330, εικ. 7. Δεσπίνης, Στεφανίδου-Τιβεριού, & Βουτυράς, 2010: 158-159, αρ. 490, (Γούναρη, Εμμ.). Δαμάσκος 2013: 105.

¹⁵ Ο συνδυασμός αυτός δε μας είναι γνωστός από κάποιο άλλο παράδειγμα. Θεωρούμε ότι είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με την καταγωγή του παραγγελιοδόχου και την επιθυμία του να τονιστεί αυτή.

¹⁶ Ο κύλινδρος, όπως και η δέσμη κυλίνδρων δίπλα στο αριστερό σκέλος είναι δηλωτικά στοιχεία του ενεργού και μορφωμένου πολίτη. Βλ. παρακάτω για την ερμηνεία της παρουσίας τους.

¹⁷ Ανάλογα παραδείγματα απαντούν όχι μόνο σε ιματιοφόρους αλλά και σε τηβνοφόρους, βλ. Have-Nikolaus, F. (1998). *Untersuchungen zu den kaiserzeitlichen Togatstatuen griechischer Provenienz*, 150 κ.ε. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern. Goette, H. R. (1989). *Studien zu romischen Togadarstellungen*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

περιορισμένη χρήση του τρυπανιού.

Η κεφαλή του αγάλματος είναι εικονιστική. Έχει ωειδές εύσαρκο πρόσωπο με λεπτή μύτη και τονισμένο στρογγυλό πηγούνι. Το στόμα είναι μικρό και σαρκώδες ενώ στα άκρα του διακρίνονται οι δύο τρυπανιές. Τρυπάνι έχει χρησιμοποιηθεί και για τη διάνοιξη των ρουθουνιών, καθώς και των κανθών στις εσωτερικές γωνίες των ματιών. Τα μάτια είναι αμυγδαλόσχημα με πλατιά βλέφαρα που αποδίδονται με πλαστικό τρόπο, ενώ καμψύλα είναι τα τόξα των βλεφάρων. Τα φρύδια αποδίδονται με πλαστική έξαρση. Η πλούσια κόμμωση είναι σγουρή και ογκώδης καθώς αποτελείται από επάλληλες σειρές σπειροειδών βοστρύχων που περιβάλλουν το πλατύ μέτωπο καλύπτοντας το μεγαλύτερο τμήμα των αυτιών καθώς και τον αυχένα. Οι βόστρυχοι φαίνεται να έχουν δημιουργηθεί με τη χρήση σμίλης¹⁸.

Το στήσιμο και η πτυχολογία του ιματίου παραπέμπουν στην ταύτιση του αγάλματος με τον τύπο του κανονικού ιματιοφόρου και συγκεκριμένα με τον «κανονικό τύπο της Δήλου», παραλλαγή που βασίζεται στο άγαλμα του Διοσκουρίδη στη Δήλο¹⁹.

Η περιορισμένη χρήση τρυπανιού και η κόμμωση οδηγούν σε μία χρονολόγηση στο α' μισό του 2^{ου} αι.

Ερμηνευτικά σχόλια

Και τα δύο αγάλματα απεικονίζουν δύο ιδιαίτερα δημοφιλείς αγαλματικούς τύπους που κυριαρχούν στη μεγάλη πλαστική και χρησιμοποιήθηκαν σε ευρεία κλίμακα όχι μόνο για τιμητικά και επιτύμβια αγάλματα, αλλά και σε επιτύμβια και αναθηματικά μνημεία γενικότερα²⁰. Ο τύπος της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας είναι αγαπητός μαζί με αυτόν της Μικρής Ηρακλειώτισσας. Πρόκειται για δύο αγαλματικούς τύπους όρθιων γυναικείων μορφών, που τα πρωτότυπά τους ανάγονται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια και αποτέλεσαν ιδιαίτερα αγαπητά εικονογραφικά θέματα από το 300 π.Χ. έως και το 300 μ.Χ.²¹. Σημαντική είναι η παρουσία των τύπων κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, αν αναλογιστούμε τον εξαιρετικά μεγάλο αριθμό των αντιγράφων που έχουν εντοπιστεί και που ολόένα αυξάνεται²². Και οι δύο τύποι απαντώνται τόσο σε

¹⁸ Οι σγουρές κομμώσεις σε κεφαλές που χρονολογούνται την εποχή του Αδριανού και των Αντωνίνων είναι πιθανό να μην δημιουργούνται πάντα από βοστρύχους που λαξεύονται χωριστά αλλά να δημιουργούνται και από χτυπήματα της σμίλης. Βλ., von Moock, 1998: 44.

¹⁹ Η διάκριση αυτή γίνεται από τον Filges, ο οποίος και διακρίνει δύο κατηγορίες με ιματιοφόρους με βάση το πώς διατάσσονται οι πτυχώσεις του ενδύματος. Βλ. Filges, 2000: 95-109.

²⁰ Ενδεικτικά για την περιοχή της Άνω Μακεδονίας, βλ. Χατζηνικολάου, Κ. (2011). *Οι λατρείες των θεών και των ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press: Αναγνωστοπούλου, 2021. Για την Κάτω Μακεδονία, βλ. Αλλαμανή-Σουρή, 2014. Τερζοπούλου, Δ. (2019). *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της (τυπολογία, εικονογραφία, λειτουργία)*, (Μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Για την περιοχή της Θράκης, βλ. Slawisch, 2007. Andrianou, D. (2017). *Memories in Stone: Figured Grave Reliefs from Aegean Thrace*. Meletemata 75. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research.

²¹ Bieber, 1962: 112. Kruse 1968.

²² Η Alexandridis στη μονογραφία της συγκεντρώνει 161 αγάλματα και 21 παραλλαγές του τύπου της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας, ενώ αντίστοιχα στον τύπο της Μικρής Ηρακλειώτισσας καταγράφει 140 αντίγραφα και 15 παραλλαγές. Βλ. Alexandridis, A. (2004). *Die Frauen des römischen Kaiserhauses, Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Ioulia Domna*, 238-248. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern. Βέβαια έκτοτε έχουν συγκεντρωθεί και άλλα αντίγραφα. Σχεδόν μία δεκαετία πριν, το 2008, η Daehner κάνει λόγο για 375 αντίγραφα και των δύο τύπων, βλ. Daehner 2007: 87, σημ. 6. Στις σελίδες 156-157 καταγράφει ό,τι νεότερο είχε ανακαλυφθεί μέχρι την έκδοση του βιβλίου της. Από το 2008 μέχρι και σήμερα προστέθηκαν και κάποια ακόμη.

ολόγλυφα έργα με τιμητικό ή επιτύμβιο χαρακτήρα, όσο και σε επιτύμβιες στήλες, σε σαρκοφάγους αλλά και σε Νυμφαία²³.

Το όνομα των δύο τύπων έλκει την προέλευσή του από τρία αντίγραφα που βρέθηκαν στις ανασκαφές του θεάτρου στο Ηράκλειο (Herculaneum) της Ιταλίας, τη σκηνή (frons) του οποίου κοσμούσαν στις αρχές του 18^{ου} αι.²⁴. Σήμερα βρίσκονται στο Μουσείο της Δρέσδης. Διατυπώνονται αμφιβολίες στη σύγχρονη έρευνα κατά πόσο και τα τρία είναι σύγχρονα και ενταγμένα σε συγκεκριμένο εικονογραφικό πρόγραμμα²⁵. Η Μεγάλη Ηρακλειώτισσα αντιπροσωπεύει μία ώριμη γυναικεία μορφή με καλυμμένο κεφάλι, ενώ η Μικρή απεικονίζει μια γυναίκα νεότερης ηλικίας, γι αυτό και δε φέρει κάλυμμα (εικ. 4).

Πολλοί ερευνητές έχουν μελετήσει και έχουν διατυπώσει τις απόψεις τους σχετικά με τους συγκεκριμένους εικονογραφικούς τύπους. Η μελέτη κυρίως αφορά τόσο στην απόδοση τους σε συγκεκριμένο καλλιτέχνη, ή στο αν εντάσσονται σε κάποιο σύνταγμα, όσο και στο πως μπορούν να ερμηνευθούν. Η αρχική θεωρία ήταν ότι επρόκειτο για αντίγραφα χαμένων πρωτότυπων έργων που είχαν φιλοτεχνηθεί από τον Λύσιππο. Η θεωρία αυτή αργότερα έδωσε τη θέση της σε μία νέα που υποστηρίζει την ύπαρξη ενός συντάγματος που απεικόνιζε τη Δήμητρα και την Περσεφόνη²⁶, αποδίδοντάς το στον Πραξιτέλη με μια χρονολόγηση γύρω στο 320 π.Χ.²⁷.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα κάνει λόγο για ιέρειες, ποιήτριες ή ηρωίδες και δεν τις ταυτίζει με τις ελευσίνιες θεότητες. Αμφισβητεί μάλιστα και την άποψη της σύγχρονης δημιουργίας τους. Πρεσβεύουν μια χρονική διαφορά που την τοποθετούν στα 20-30 χρόνια, όσον αφορά την κατασκευή τους. Οι ίδιοι μελετητές υποστηρίζουν μια χρονολόγηση γύρω στα 300 π.Χ. για τη Μικρή Ηρακλειώτισσα²⁸ και για τη Μεγάλη μία κάπως πρωιμότερη, στα όψιμα χρόνια παραγωγής επιτύμβιων στηλών, πριν δηλαδή από το απαγορευτικό διάταγμα του Δημητρίου του Φαληρέα το 317 π.Χ., πιθανά κατά τη δεκαετία 330-320 π.Χ.²⁹. Η Σέμνη Καρούζου επιχειρηματολογώντας εκφράζει την άποψη ότι ο τύπος της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας είναι δημιουργία της βόρειας πελοποννησιακής σχολής, ενώ ο τύπος της Μικρής πιθανά να μπορεί να αναχθεί σε μια εποχή μετά τον Πραξιτέλη³⁰. Το μόνο στοιχείο που αποτελεί κοινή συνισταμένη για όλους τους μελετητές είναι η σαφής ηλικιακή διαφορά ανάμεσα στη

²³ Για την παρουσία των συγκεκριμένων αγαλαματικών τύπων σε Νυμφαία, βλ. Αριστοδήμου, 2012: 184-186.

²⁴ Sokolovska 1978: 77-85. Daehner 2007: 8. Knoll, K., Vorster, C. & Woelk, M. (2011). *Idealskulptur der römischen Kaiserzeit: Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlung Dresden, Katalog der antiken Bildwerke II*, 1-2. München: Hirmer.

²⁵ Vorster, 2007: 70-78, 82-83.

²⁶ Όπως είναι φυσικό πολλοί ήταν αυτοί που θεώρησαν ότι η ανεύρεσή τους μαζί ήταν τυχαία και ότι αυτό δε συνιστούσε ότι αποτελούσαν ένα σύνταγμα, βλ. Καραπαναγιώτου, 2013: 57. Karouzou, 1969: 151-153. Αλλωστε τα μέχρι σήμερα παραδείγματα είτε του ενός τύπου είτε του άλλου έχουν βρεθεί μεμονωμένα. Για το αν απεικονίζουν τη Δήμητρα και την κόρη, βλ. Ridgeway, S. (1990). *Hellenistic Sculpture I. The styles of ca 331-200 BC.*, 92. University of Wisconsin Press. Wrede, 1981: 213-214.

²⁷ Sokolovska, 1978: 79. Trimble J. (2000). Replicating the Body Politic: the Herculaneum Women Statues Types in Early Imperial Rome, *JRA* 13:1, 41-68. Καλτσάς και Δεσπίνης, 2007: 176, αρ. 55 (Γιαννοπούλου, Μ.).

²⁸ Από πολλούς μελετητές χρονολογείται μετά τις βάσεις της Μαντίνειας, βλ. Amelung W. (1895). *Die Basis des Praxiteles aus Mantinea: archeologische Studien*, 30, πίν. 1, 2. München: Verlagsanstalt für Kunst und Wissenschaft.

²⁹ Καλτσάς και Δεσπίνης, 2007: 176 (Γιαννοπούλου, Μ.). Bieber 1962: 112-113. Clairmont, C. V. (1993). *Classical Attic Gravestones*. Kilchberg. Για το διάταγμα του Φαληρέα, βλ. Meyer, M. (1989). *Die griechischen Urkundenreliefs. 13 Beih, AM*. Berlin, 1258-1259.

³⁰ Karouzou, 1969: 153.

Μικρή και τη Μεγάλη Ηρακλειώτισσα, με την πρώτη να εκπροσωπεί τον τύπο της κόρης και τη δεύτερη αυτόν της ώριμης γυναίκας³¹.

Στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Μακεδονίας³² έχουν βρεθεί αρκετά αντίγραφα των συγκεκριμένων τύπων, καθώς η αύξηση της έρευνας και των ανασκαφών φέρνει στην επιφάνεια ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό αντιγράφων αυτού του αγαπημένου και διαδεδομένου εικονογραφικού τύπου είτε σε ολόγλυφα έργα είτε σε επιτύμβια μνημεία. Φαίνεται ότι αυτός ο εικονογραφικός τύπος αναπαράχθηκε σε ευρεία κλίμακα και ήταν αγαπητός και οικείος τόσο στους παραγγελιοδόχους, όσο και στους τεχνίτες καλύπτοντας ένα μεγάλο και ευρύ γεωγραφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπαράγονταν. Γεωγραφικά καλύπτει μία πολύ μεγάλη περιοχή από τη Συρία και την Κύπρο, τις βόρειες αφρικανικές ακτές στη βαλκανική χερσόνησο, στις δυτικές περιοχές αλλά και μεμονωμένα σε αποικίες του Εύξεινου Πόντου. Η αλήθεια είναι ότι δεν είναι ένας τύπος διαδεδομένος στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας γι αυτό και η ανεύρεση των δύο αγαλμάτων μας κίνησε την περιέργεια σχετικά με τις συνθήκες εύρεσής τους, αλλά και όσον αφορά τα ίδια τα αγάλματα.

Το ανδρικό άγαλμα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αναπαράγει τον τύπο του ιματιοφόρου, στο λεγόμενο τύπο της Δήλου, του ιματιοφόρου δηλαδή που στηρίζεται στο αριστερό σκέλος και έχει άνετο το δεξί, ενώ το μάτιό του χαρακτηρίζεται από τις διαγραφόμενες τοξοειδείς πτυχές. Ο εικονογραφικός τύπος του ιματιοφόρου αποτελεί έναν οικείο και διαδεδομένο εικονογραφικό τύπο ανδρικής μορφής που απαντάται σε αρκετές παραλλαγές³³. Είναι γνωστός ως «κανονικός τύπος» ή palliatus (Normaltypus)³⁴, ενώ ενίοτε χρησιμοποιείται και ο όρος «τύπος του ιματιοφόρου με κόλπο» (arm-sling type)³⁵. Αποτελεί τον κύριο εικονογραφικό τύπο απεικόνισης ανδρικών μορφών κατά την ελληνιστική όσο και στη ρωμαϊκή περίοδο που εξετάζουμε³⁶. Τα πρότυπα του συγκεκριμένου τύπου εντοπίζονται στα αγάλματα του Σοφοκλή και του Αισχίνη που χρονολογούνται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁷. Κατά την υστεροελληνιστική περίοδο τα αγάλματα του Διοσκουρίδη³⁸ αλλά και του νέου της Ερέτριας αποτελούν εξέλιξη του συγκεκριμένου αγαλματικού τύπου³⁹. Όσον αφορά το άγαλμα του νέου της Ερέτριας η Margarete Bieber αναφέρει ότι αποτελεί εξέλιξη

³¹ Για όλες τις νεότερες ερμηνείες και αντιπαραθέσεις, βλ. Καλάβρια, 2014: 273-274, σημ. 943-944.

³² Για τον τύπο στα μνημεία της Βέροιας, βλ. Αλλαμανή-Σουρή 2014: 149-155. Για παραδείγματα από τον ευρύτερο ανατολικοϊωνικό κόσμο, βλ. Pfuhl & Möbius, 1977: αρ. 383, 548, 549, 624, 675. Αλλά και στη ρωμαϊκή Θράκη απαντώνται οι συγκεκριμένοι εικονογραφικοί τύποι, βλ. Slawisch, 2007: πίν. 5, P7, πίν. 22, AuUm 1, πίν. 28, Ph 13, Ph 13bis.

³³ Γούναρη, 2012: 325-336, σημ. 3.

³⁴ Filges, 2000: 95-109.

³⁵ Bieber, 1959: 379-380. Pfuhl & Möbius, 1977: 62. von Moock, 1998: 58, σημ. 691 (παρουσία του τύπου σε επιτύμβια μνημεία). Γούναρη, 2012: 325, σημ. 3. Αλλαμανή-Σουρή, 2014: 164-168. Stefanidou-Tiveriou, Th. (2014). Die lokalen Sarkophage aus Thessaloniki. *Sarkophag-Studien* 8, 66-67.

³⁶ Βλ. Polaschek, 1969. Pfuhl & Möbius, 1977: 61-62, 90-112, 107, αρ. 156-249, πίν. 34-47. Bieber, 1959: 375-380. Papaefthimiou W. (1992). *Grabreliefs spathellenistischer und römischer Zeit aus Sparta und Lakonien*, 23 -26. Munich: Tuduv. Lewerentz 1993: 18 -149, αρ. I, 1-16, εικ. 1-11. von Moock 1998: 58-59.

³⁷ Bieber, 1959: 376 -377. Lewerentz, 1993, 53-57, αρ. I,17 και I, 2. Schmidt, 1991, 15. Zanker, 1995, 49-50. Eule, J. C. (2001). *Hellenistische Bürgerinnen aus Kleinasien. Weibliche Gewandstatuen in ihre mantiken Kontext*, 2. Istanbul: Tarih Arkeoloji Sanat ve Kültür Mirasımı Koruma Vakfı.. Dillon, Sh. (2010). *The Female Portrait Statue in the Greek World*, 91. Cambridge: Cambridge University Press. Αλλαμανή-Σουρή, 2014: 165-166.

³⁸ Πρόκειται για το άγαλμα του Διοσκουρίδη και της γυναίκας του, Κλεοπάτρας, οι οποίοι ήταν Αθηναίοι και κατοικούσαν στη Δήλο. Σύμφωνα με την επιγραφή στο βάθρο, τα αγάλματα ανήγειρε η Κλεοπάτρα το 138 π.Χ. προς τιμήν του συζύγου της.

³⁹ Lewerentz, 1993: 241, αρ. 1, 242-243. Smith, 2006: 152, σημ. 13.

του τύπου του Αισχίνη, προσαρμοζόμενη στα ελληνιστικά πρότυπα. Διαφοροποιείται στο ότι το αριστερό του χέρι εκτείνεται ελαφρώς λυγισμένο κατά μήκος του κορμού συγκρατώντας τις πτυχές του ιματίου, όπως αυτό πέφτει από τον αριστερό ώμο⁴⁰.

Ο τύπος του ιματιοφόρου θα κυριαρχήσει και στην ταφική τέχνη, στα κέντρα παραγωγής επιτύμβιων μνημείων του ανατολικοϊωνικού χώρου από τον 2ο αι. π.Χ. και μετά⁴¹. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι στον ίδιο δημοφιλή τύπο παριστάνονται και τιμητικά ανδρικά αγάλματα σε δημόσιους χώρους της ελληνιστικής Ανατολής όπως και στην Αθηναϊκή Αγορά κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους⁴². Οι ομοιότητες που υπάρχουν στην επιλογή των τύπων με τα έργα της περίοπτης πλαστικής που ανιδρύνονταν στους δημόσιους χώρους των ελληνικών πόλεων, ιερά και αγορές, προς τιμή των ιδιωτών αποδεικνύουν ότι οι καλλιτέχνες των επιτύμβιων μνημείων αντλούν από τα τιμητικά αγάλματα τα πρότυπά τους⁴³.

Αυτό που καθορίζει τον συγκεκριμένο τύπο είναι αρχικά ο τρόπος που φοριέται το ιμάτιο και στη συνέχεια ο τρόπος που στέκεται. Οι μορφές στο συγκεκριμένο τύπο αποδίδονται σε όρθια μετωπική στάση, αρκετά αυστηρή, με χιτώνα και μακρύ ιμάτιο το οποίο και τυλίγεται γύρω από το σώμα, αρκετά σφιχτά, καλύπτοντας και τα δύο χέρια περνώντας πάνω από τον αριστερό ώμο και πέφτοντας πίσω στην πλάτη⁴⁴. Μέσα από τον κόλπο του ιματίου προβάλλει σε λοξή διάταξη το δεξί χέρι, συνήθως είναι ορατή μόνο η παλάμη, το οποίο και συγκρατεί την τύλη του ιματίου στο ύψος του στήθους⁴⁵, ενώ το αριστερό αφήνεται να πέσει χαλαρό κατά μήκος του κορμού, ελαφρώς καμπύλο, άλλοτε συγκρατώντας το ένδυμα και σπανιότερα κάποιο αντικείμενο, όπως κύλινδρο (ειλητάριο)⁴⁶. Ο κύλινδρος αποτελεί ένδειξη της πνευματικής ιδιότητας του άνδρα, οπότε μπορεί να γίνει λόγος για την απεικόνιση της μορφής στον τύπο του πνευματικού άνδρα, δηλωτικό στοιχείο της πνευματικής του ενασχόλησης κατά τη διάρκεια της ζωής του, καθώς και του μορφωτικού του επιπέδου⁴⁷.

Ο τύπος του κανονικού ιματιοφόρου είναι αυτός που επιλέγεται για την εικονογραφική αποτύπωση της πνευματικής καλλιέργειας. Η ύπαρξη κυλίνδρου στο χέρι μιας ανδρικής μορφής ή η παρουσία μιας θήκης με κυλίνδρους δίπλα στα

⁴⁰ Bieber, 1959: 378. Lewerentz, 1993: 242-243. Lehmann S. (2001). Der bekleidete Gymnasiast – eine neue Deutung zum Jüngling von Eretria, *AntK* 44, 18-23. Καζακίδη, Ν. (2015). *EIKONES EN GYMNASIΩ. Έργα γλυπτικής στο ελληνιστικό γυμνάσιο*, 167-168, αρ. 30. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Ε6/Γ4. Kazakidi, N. (2018). The Posthumous Depiction of Youths in Late Hellenistic and Early Imperial Gymnasia. Στο U. Mania, M. Truemper (επιμ.). *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes*, Berlin Studies of Ancient World 38, 237-252. Berlin.

⁴¹ Για την απεικόνιση των ανδρών στον τύπο αυτόν στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. von Moock, 1998: 58-59. Για την απεικόνιση γυναικών σε αυτό τον τύπο στην ίδια κατηγορία μνημείων, βλ. Καραπαναγιώτου, 2001: 66-68. Για μία συνολική παρουσίαση του τύπου στα επιτύμβια ανάγλυφα της ελληνιστικής περιόδου, βλ. Pfuhl & Möbius, 1979: 61-62. Lewerentz, 1993, 18-19, σημ. 692. Smith 2006, 152.

⁴² Dillon Sh. (2006). *Ancient Greek Portrait Sculpture. Contexts, Subjects, and Styles*, 74. New York: Cambridge University Press· Αριστοδήμου 2012.

⁴³ Zanker, 1993: 215. Για ανδρικά εικονιστικά αγάλματα στον τύπο του palliatus από την Αθηναϊκή Αγορά, βλ. Harrison, E. (1953). *Portrait Sculpture, The Athenian Agora I*. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens, αρ. 57-61, πίν. 38-40.

⁴⁴ Ο τρόπος που τυλίγει το ιμάτιο το σώμα καταργεί κάθε όγκο και πλαστικότητα του σώματος, ιδίως κατά το 2^ο και 3^ο αιώνα που η ψυχολογία του ενδύματος είναι αρκετά σχηματοποιημένη και συνοπτική.

⁴⁵ Ο χιτώνας διακρίνεται μόνο στο άνοιγμα που δημιουργεί το ιμάτιο.

⁴⁶ Η παλάμη είναι κλειστή σχηματίζοντας γροθιά.

⁴⁷ Voutiras, 1989: 355-360.

πόδια⁴⁸, όπως και στο άγαλμα που εξετάζουμε αποτελεί μία σαφή ένδειξη της πνευματικής ενασχόλησης της μορφής⁴⁹.

Το βιβλίο γενικότερα αποτελεί ένα σύμβολο κύρους στην αρχαιότητα⁵⁰. Η σκέψη αυτή ενισχύεται από τις πολλές απεικονίσεις κυλίνδρων στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Πρόκειται για ένα λαλούν σύμβολο που βοηθά στην κατανόηση της εικόνας του νεκρού, εικόνα που πολλές φορές επιβεβαιώνεται και επαληθεύεται από τις επιγραφές, που συχνά συνοδεύουν τα μνημεία⁵¹.

Ο τρόπος στήριξης του ιματιοφόρου είτε στο δεξί είτε στο αριστερό σκέλος, καθώς και ο τρόπος που πτυχώνεται το ιμάτιο, το οποίο και αποτελεί το βασικό σημείο αναφοράς στο συγκεκριμένο τύπο, είναι αυτά που καθορίζουν τις διάφορες παραλλαγές του τύπου. Με τον όρο «Himationtypus mit Armschlinge» η Karin Polaschek εξετάζει τον τύπο και κάνει λόγο για πέντε βασικές κατηγορίες με επιμέρους διαφοροποιήσεις⁵². Αντίθετη άποψη διατυπώνει η Annette Lewerentz, η οποία κάνει λόγο για έναν μόνο τύπο⁵³.

Συνήθως τα αγάλματα αυτά στηρίζονται στο αριστερό τους πόδι. Η Εμμανουέλα Γούναρη σε άρθρο της για αγάλματα ιματιοφόρων που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αναφέρει ανάμεσα στα άλλα και τέσσερα αγάλματα που στηρίζονται στο δεξί τους σκέλος⁵⁴. Η έρευνα μέχρι στιγμής έχει φέρει λιγότερα παραδείγματα αυτού του τύπου στο φως. Ανάμεσά τους και κάποια από τη περιοχή της Άνω Μακεδονίας⁵⁵.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί τα αγάλματα εκτίθενται στο Μουσείο του Ερμιτάζ ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αι. οπότε και παραδόθηκαν από το Μουσείο του Κέρτς⁵⁶. Φαίνεται ότι τα δύο αγάλματα από το Παντικάπαιον προορίζονταν να τοποθετηθούν σε κάποιο τάφο, χωρίς να έχουμε πληροφορίες αν αυτή τελικά ήταν η θέση τους⁵⁷. Δεν είναι η πρώτη φορά που απαντάται αυτός ο συνδυασμός, δηλαδή της συνύπαρξης δύο αγαλματικών τύπων με επιτύμβιο χαρακτήρα⁵⁸. Στην Άνδρο εντοπίστηκε ανάλογο ζεύγος⁵⁹, που αν και αρχικά θεωρήθηκε ότι ήταν επιτύμβια, αμφισβητήθηκε

⁴⁸ Χαρακτηριστικό στοιχείο ενός μορφωμένου πολίτη αποτελεί η δέσμη κυλίνδρων ή κάποιο κιβωτίδιο για τους κυλίνδρους. Βλ. Polaschek, 1969: 13. Σ. Βλίζος (Επιμ.). (2004). *Ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*, 268, αρ. 76. (Δαμάσκος Δ). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη - Εκδοτικός οίκος Μέλισσα. Smith, 2006: 156-157.

⁴⁹ Bieber, 1959: 413.

⁵⁰ Για την παράσταση παπύρων σε γραπτές στήλες, βλ. Αναγνωστοπούλου, Αικ. (1998). *Οι γραπτές στήλες από τη Βεργίνα, τη Δημητριάδα και την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου* (Μη δημοσιευμένη μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου συζητείται το θέμα απεικόνισης ανδρικών μορφών με μια πνευματική υπόσταση.

⁵¹ Voutiras, 1989: 355-360.

⁵² Polaschek, 1969: 197-204· Filges 2000: 95-109.

⁵³ Αποδέχεται την ύπαρξη ενός μόνο τύπου, αυτού που φορά ιμάτιο με κόλπο και διακρίνει έξι υποομάδες με βάση στοιχεία που έχουν να κάνουν με τις πτυχές και με τη στάση του εξεταζόμενου κάθε φορά τύπου. Βλ. Lewerentz, 1993: 18-57. Για περισσότερες ερμηνείες, βλ. Γούναρη, 2012: 326, σημ. 5.

⁵⁴ Προέρχονται από περιοχές γύρω από τη Θεσσαλονίκη και από την ίδια την πόλη. Βλ. Γούναρη, 2012: 329-331.

⁵⁵ Αναγνωστοπούλου, 2021: 132-139.

⁵⁶ Trofimova, 2007:43-55.

⁵⁷ Vorster, 2007: 137.

⁵⁸ Συχνά συναντούμε αυτούς τους αγαλματικούς τύπους ή με το συνδυασμό της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας και του Ερμή να συνπάρχουν σε ταφικά οικοδομήματα, όπως στην Άνδρο, στο Παλατιανό καθώς και στην Άνω Μακεδονία. Βλ. Αναγνωστοπούλου, 2021: 121.

⁵⁹ Πρόκειται για γυναικείο άγαλμα στον τύπο της Ηρακλειώτισσας και ένα ανδρικό στον τύπο του Ερμή.

από τον Νικόλαο Κοντολέοντα ο οποίος και το τοποθέτησε στην Αγορά⁶⁰. Αντίθετα ο Ludwig Ross το τοποθετεί σε τάφο κοντά στην αγορά επανερχόμενος στον αρχικό επιτύμβιο χαρακτήρα των αγαλμάτων. Αντίστοιχα αγάλματα βρέθηκαν και στα ηρώα του Στρατωνίου⁶¹ και του Κιλκίς⁶². Στη δεύτερη περίπτωση βρέθηκαν μαζί με άλλα δύο αγάλματα ιματιοφόρων που θεωρήθηκε ότι και τα τέσσερα αποδίδουν τα μέλη μιας οικογένειας.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε φαίνεται να επρόκειτο για κάποιον τάφο οικογενειακό, για τον οποίο οι παραγγελιοδότες θα είχαν την οικονομική ευρωστία να παραγγείλουν αυτά τα αγάλματα. Αποτελούν μέλη μιας εξέχουσας ελίτ στην τοπική κοινωνία. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο νεαρός άνδρας κάτω από την ελληνική ενδυμασία με τον χιτώνα και το μιάτιο φορά αναξυρίδες και μαλακές μπότες, στοιχεία που δηλώνουν την καταγωγή του⁶³. Δηλωτικό στοιχείο της καταγωγής του είναι και η μακριά του κόμη. Φαίνεται ότι πρόκειται για κάποιον εξελληνισμένο ντόπιο, ο οποίος κατείχε μία υψηλή θέση στην τοπική κοινωνία με ένα πνευματικό status που καταδεικνύεται από την δέσμη των ειληταρίων δίπλα στα πόδια του αλλά και από το ειλητάριο που φαίνεται ότι θα κρατούσε με το αριστερό του χέρι. Θεωρούμε ότι η χρονολόγηση τους τοποθετείται στο α μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και διαφωνούμε με την πρωιμότερη χρονολόγηση στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. που προτείνει η Jens Daehner⁶⁴. Η πτυχολογία, η περιορισμένη χρήση τρυπανιού αλλά και οι κομμάσιες μάς οδηγούν στα χρόνια των Αντωνίωνων.

Η παρουσία τους σε μια απομακρυσμένη αποικία στη βορειοανατολική ακτή της Μαύρης Θάλασσας, πολύ κοντά στις στέπες και η περιορισμένη παρουσία γενικότερα ανάλογων αγαλμάτων στην περιοχή⁶⁵ δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι η

οικονομική ευμάρεια των παραγγελιοδόχων και η γνώση τους για αντίστοιχους διαδεδομένους αγαλματικούς τύπους στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου τους οδήγησε να παραγγείλουν τα αγάλματα σε κάποιο εργαστήριο της Μ. Ασίας, όπως της Αφροδισιάδας ή της Κυζίκου ή ακόμη και της Ρόδου. Η πιθανότητα να κατασκευάστηκαν στην περιοχή της Κριμαίας δε θεωρείται πιθανή, καθώς θα ήταν εξαιρετικά δαπανηρή υπόθεση η μεταφορά μαρμάρου στην περιοχή αλλά και η μετάβαση τεχνιτών εκεί. Για το λόγο αυτό τα περισσότερα μαρμάρινα αγάλματα είναι μικρού μεγέθους, ενώ για μεγαλύτερα χρησιμοποιείται ο τοπικός ασβεστόλιθος⁶⁶.

⁶⁰ Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα, Λ. (2001). Από την πλαστική της Άνδρου. Στο Δ. Παντερμαλής, Μ. Τιβέριος, Εμμ. Βουτυράς (Επιμ.). *Αγάλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*. 79-88. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Τομέας Αρχαιολογίας.

⁶¹ Θέμελης, Π. (1963). Ανασκαφή εις το Στρατώνι Χαλκιδικής. *ΑΔ 18*, Χρονικά, 206 – 210.

⁶² Ζαφειροπούλου, Φ. (1972). Το Ηρώο του Κιλκίς. Στο *Κέρνος, Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη*, 43-52. Θεσσαλονίκη.

⁶³ Ένας παρόμοιος συνδυασμός ελληνικών ενδυματολογικών και «βαρβαρικών» στοιχείων παρατηρείται σε επιτύμβιο ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων, που παριστάνει αφηρωισμένο πολεμιστή ιππέα και το οποίο προέρχεται από τα Άβδηρα. Συγκεκριμένα ο ιππέας φορά κοντό μιάτιο, γλαμύδα και αναξυρίδες, που παραπέμπουν στη θρακική καταγωγή του ιππέα, που πιθανά να ζούσε στα Άβδηρα. Βλ. Σκαρλατίδου, Ε. (1997). Επιτύμβιο ανάγλυφο από τα Άβδηρα. *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών: Αρχαία Θράκη*. τ. II, 775-788. Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής.

⁶⁴ Vorster, 2007: 131-132.

⁶⁵ Με βάση τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα.

⁶⁶ Vermeule, 1977: 813.

Η παρουσία ενός αρκετά μεγάλου αριθμού γλυπτών στην περιοχή δείχνει μια πολιτιστική και πολιτισμική ανάπτυξη που υιοθετεί αγαλματικούς τύπους από τη μητροπολιτική Ελλάδα, τους οποίους όμως τους μπολιάζει με τα δικά της ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στην ενδυμασία, στην κόμμωση αλλά και στην απόδοση των ατομικών χαρακτηριστικών. Χαρακτηριστική είναι και η χρήση του πορτρέτου στην περιοχή που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στις δυτικές αρχικά αλλά και στις ανατολικές επαρχίες⁶⁷.

Είναι κοινός τόπος στην έρευνα ότι ο ρόλος που έπαιξαν οι αυτοκράτορες και τα μέλη των οικογενειών τους στη διαμόρφωση των σύγχρονών τους εικονιστικών τύπων είναι αποφασιστικός και καίριος. Κάτι που ανιχνεύεται τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή⁶⁸. Ήδη από την εποχή του Αυγούστου εντοπίζονται τα διάφορα μοτίβα κόμμωσης σε διάφορες περιοχές με κοινά και αναγνωρίσιμα στοιχεία, τέτοια που καθιστούν τον κάθε τύπο ανιχνεύσιμο, ακόμη και αν υπάρχουν μικρές τοπικές παραλλαγές. Άλλωστε η κάθε αλλαγή που παρατηρείται στις κομμώσεις των αυτοκρατειρών διαδίδεται πολύ γρήγορα. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η εμβέλεια και η αποδοχή των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας παίζει καθοριστικό ρόλο στις καθημερινές συνήθειες των ανθρώπων. Φαίνεται λοιπόν ότι το ρεύμα της εποχής (Zeitgeist) καθορίζει την καθημερινότητα τόσο των οικονομικά εύρωστων όσο και των κοινωνικά καταξιομένων μελών μιας κοινωνίας⁶⁹.

Πολλά από τα ιδιωτικά πορτρέτα βασίζονται στα αντίστοιχα αυτοκρατορικά όσον αφορά την κόμμωση, το σχήμα του προσώπου, την έκφραση αλλά και τη στάση. Αυτό πιθανά σημαίνει ότι κάποιος θαυμάζει τον αυτοκράτορα και θέλει να του μοιάσει ή και ότι μπορεί απλά να θέλει να ακολουθήσει τη μόδα της εποχής. Από την άλλη η αποδοχή των συγκεκριμένων τύπων, ακόμη και όταν δεν παραπέμπουν άμεσα σε αναγνωρίσιμο επίσημο τύπο, αποπνέουν πάλι κάποια στοιχεία που θα μπορούσαν να σταθούν αρωγοί στην προσπάθεια του ερευνητή για ταύτιση και χρονολόγηση.

Εντύπωση προκαλεί ο καθοριστικός ρόλος που παίζουν αυτά τα πρότυπα στη ζωή των υπηκόων της αυτοκρατορίας, κάτι που δεν συνέβαινε με τους ηγεμόνες των ελληνιστικών χρόνων. Η αλλαγή αυτή σχετίζεται άμεσα με τις πολιτικές σκοπιμότητες που προωθεί η αυτοκρατορία επιδιώκοντας να καταστήσει τη Ρώμη ως το κέντρο των εξελίξεων. Η παραγωγή των αυτοκρατορικών πορτρέτων εξυπηρετούσε την κρατική προπαγάνδα, καθώς λειτουργούσαν ως μία «οπτική» γλώσσα. Η υιοθέτηση των αυτοκρατορικών πορτρέτων και σε ιδιωτικά πορτρέτα πέρα από μια προσαρμογή στη μόδα της εποχής ισοδυναμούσε κατά βάση με την αποδοχή του ίδιου του αυτοκράτορα και της πολιτικής του⁷⁰. Παράλληλα αποδίδει κύρος και ισχύ σε αυτούς που υιοθετούν αυτούς τους τύπους, γεγονός που ισχύει και για τους βασιλιάδες του Βασιλείου του Βοσπόρου⁷¹.

Το κέντρο της αυτοκρατορικής τέχνης, καθ' όλη την διάρκεια της ζωής της, ήταν ο αυτοκράτορας και η κεντρική διοίκηση⁷². Στα πλαίσια της εκάστοτε

⁶⁷ Trofimova, 2007: 43-55.

⁶⁸ Zanker, 1989: 102.

⁶⁹ Ο Zanker αναφέρει ότι είναι τέτοια η ενσωμάτωση που δεν είναι εύκολη η διάκριση ανάμεσα στα γυναικεία μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης και στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Βλ. Zanker, 1989: 103.

⁷⁰ Υπάρχει και η άποψη ότι κάποιες φορές οι αυτοκράτορες και τα γυναικεία μέλη των οικογενειών τους υιοθετούν τύπους που απαντώνται ανάμεσα στους πολίτες της ανώτερης τάξης. Για τη συζήτηση και τη σχετική βιβλιογραφική αναφορά, βλ. Κωνσταντινίδης, Π. (2016). *Γυναικεία δυναστικά πορτρέτα αυτοκρατορικής περιόδου από την Ελλάδα (τέλη 1ου αι. π.Χ. - 5ος αι. μ.Χ.)*, 13-14, σημ. 35-37. (Μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

⁷¹ Trofimova, 2007: 55

⁷² Zanker, 1988: 335.

αυτοκρατορικής αυλής υπήρχαν εργαστήρια παραγωγής και προώθησης στα διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας των πορτρέτων με απώτερο στόχο τη μετάδοση συγκεκριμένων πολιτικών μηνυμάτων και τη δημιουργία σταδιακά ενός ενιαίου πολιτιστικού υπόβαθρου, μέσα σε μια αχανή αυτοκρατορία με λαούς που κουβαλούσαν διαφορετικές πολιτιστικές και πολιτισμικές καταβολές⁷³. Τι καταφέρει λοιπόν το αυτοκρατορικό πρόγραμμα; Να συμμετέχουν όλοι οι πολίτες σε μία ομοιογενή πολιτιστική εξέλιξη διατηρώντας παράλληλα ο καθένας τη δική του πολιτιστική ταυτότητα⁷⁴.

Οι παραλλαγές και οι τροποποιήσεις που δέχεται ένα πρότυπο σε μια απομακρυσμένη επαρχία, είτε στα δυτικά είτε στα ανατολικά της αυτοκρατορίας σχετίζονται, όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό και έχει ήδη αναφερθεί, και με τις τοπικές παραδόσεις, τα ήθη αλλά και τις δοξασίες που επικρατούν. Και αυτό γίνεται κατανοητό στα αγάλματα της μελέτης μας, ιδίως στο ανδρικό. Ουσιαστικά διαπιστώνεται ότι σε αυτή την περιοχή της Ανατολής και στις αποικίες που δημιουργήθηκαν εκεί, αν και υπάρχει επιρροή από την ελληνική κουλτούρα δεν υπάρχει απόλυτη εξάρτηση από αυτήν. Οι επιδράσεις διαφόρων και διαφορετικών πολιτιστικών ρευμάτων σε συνδυασμό με τα τοπικά χαρακτηριστικά οδήγησαν στη δημιουργία ενός πολιτιστικού υπόβαθρου με έκδηλη δημιουργικότητα αλλά και προσαρμοστικότητα.

Συντομογραφίες περιοδικών

- ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίον
- ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς
- ΑΕΑΜ: Το Αρχαιολογικό Έργο στην Άνω Μακεδονία
- ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη.
- ΚΓΜΘ: Κατάλογος Γλυπτών Μουσείου Θεσσαλονίκης
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΑΑ: *Archäologischer Anzeiger*
- ΑΙΑ: *American Journal of Archaeology*

Βιβλιογραφία

- Αλλαμανή-Σουρή, Β. (2014). *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Αναγνωστοπούλου, Κ. (2013). Έργα πλαστικής από τους Νομούς Κοζάνης και Γρεβενών. Γυναικείες μορφές – Ο τύπος της Ηρακλειώτισσας. *ΑΕΑΜ* 3 (υπό έκδοση).
- Αναγνωστοπούλου, Αικ. (2021). *Ταφικά μνημεία των αυτοκρατορικών χρόνων από την Άνω Μακεδονία* (Μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Αριστοδήμου, Γ. (2012). *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηγών στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*. Θεσσαλονίκη: Κορνηλία Σφακιανάκη.
- Bieber, M. (1959). Roman Men in Greek Himation (Romani Palliati). A Contribution to the History of Copying. *ProcAmPhilSoc* 103.3, 374-417.

⁷³ Zanker, 1988: 336.

⁷⁴ Πολλοί αυτοκράτορες έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στον ελληνικό πολιτισμό και τον τοποθέτησαν στο κέντρο, όπως ο Αδριανός και ο Μάρκος Αυρήλιος, οι οποίοι υιοθέτησαν τον τρόπο ζωής και έκφρασης των Ελλήνων φιλοσόφων.

- Bieber, M. (1962). The Copies of the Herculaneum Women. In *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 106, No. 2 (Apr. 30, 1962), 111-134.
- Bieber, M. (1977). *Ancient Copies, Contributions to the History of Greek and Roman Art*. New York: New York University Press.
- Καλτσάς, Ν., Δεσπίνης, Γ. (Επιμ.), *Πραξιτέλης*. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 25 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2007, 176-178. Αθήνα: Καπόν.
- Γούναρη, Εμμ. (2012): Αγάλματα ιματιοφόρων ανδρών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ο «κανονικός τύπος» στη Μακεδονία κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Στο Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Π. Καραναστάση, Δ. Δαμάσκος (Επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας*, 325-335. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Daehner, J. (2007). *The Herculaneum Women. History, Context, Identities*. Los Angeles: Dresden: J. Paul Getty Museum; Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen.
- Filges, A. (2000). Himationsträger, Palliaten und Togaten. Der männliche Mantel Normaltypus und seine regionalen Varianten in Rundplastik und Relief. In T. Mattern, D. Korol (Eds.), *Munus. Festschrift für Hans Wiegartz*, 95-109. Münster: Scriptorium.
- Καλάβρια, Ε. (2014). *Αττικά πορτρέτα κατά την εποχή της ρωμαιοκρατίας (1ος αι. π.Χ. - αρχ. 2ου αι. μ.Χ.): ζητήματα τυπολογίας λειτουργίας και παραγωγής* (Μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή). Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καραπαναγιώτου, Α. Β. (2013). *Γυναίκα και κοινωνική προβολή στην Αθήνα*. Βόλος: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών.
- Karouzou, S. (1969). Des Hermes von Andros und seine Gefährtin. *AM* 84, 87-157.
- Δεσπίνης, Γ., Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ., Βουτυράς, Εμμ. (Επιμ.). (2010). Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, τ. 3. Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- Lewerentz, A. (1993). *Stehende männliche Gewand statue im Hellenismus. Ein Beitrag zur Stilgeschichte und Ikonologie hellenistischer Plastik*. Hamburg: Kovač.
- von Moock, D. W. (1998). *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit, Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*. Mainz: P. v. Zabern.
- Pfuhl, E. & Möbius, H. (1977). *Die ostgriechischen Grabreliefs I*, Textband, Tafelband. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Pfuhl, E. & Möbius, H. (1979). *Die ostgriechischen Grabreliefs II*, Textband, Tafelband. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Polaschek, K. (1969). *Untersuchungen zu griechischen Mantelstatuen. Der Himation typus mit Armschlinge*. Berlin: Ernst-Reuter-Gessellschaft.
- Smith, R. R. R. (2006). *Aphrodisias II: Roman Portrait Statuary from Aphrodisias* (with Dillon, S., Hallett, C. H., Lenaghan, J. and Van Voorhis, J.). Mainz: von Zabern.
- Sokolovska, V. (1978). Copies de la Grande et de la Petite Herculanaise en Macédoine. *BCH*, vol. 102, livraison 1, 77-85.
- Trofimova, A. (2007). *Greeks on the Black Sea: Ancient Art from the Hermitage*. Los Angeles: GETTY PUBLICATIONS.
- Vermeule, C. (1977). Greek and Roman Sculpture from the Northern Coasts of the Black Sea. *The Burlington Magazine*, vol. 119, no. 897 (Dec. 1977), 810-818.

- Vorster, Ch. (2007). The Large and Small Herculaneum Women Sculptures. In J. Daehner (επιμ.), *The Herculaneum Women. History, Context, Identities*, 59-83. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Vorster, Ch. (2007). Greek Origins. The Herculaneum Women in the Pre-Roman World. In J. Daehner (Ed.), *The Herculaneum Women. History, Context, Identities*, 113-139. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Voutiras, E. (1989). Libelli...Persephonae maxima dona». In H.-U. Cain, H. Gabelmann & D. Salzmänn (Eds.), *Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, 355-360. *Beiträge zum Ikonographie und Hermeneutik*. Mainz am Rhein: von Zabern.
- Zanker, P. (1989). Statuenrepräsentation und Mode. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 36, Issue Supplement 55, January 1989, 102–107.
- Zanker, P. (1983). *Provinzielle Kaiserportrats. Zur Rezeption des Selbstdarstellung des Princeps*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften : In Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung.
- Zanker, P. (1995). Brüche im Bürgerbild? Zur bürgerlichen Selbstdarstellung in den hellenistischen Städten. In P. Zanker, M. Wörle (Eds.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus. Kolloquium*, München, 24. bis 26 Juni 1993, 251-273. München: Beck.